

КОРЗУН
Олена Вікторівна,
мол. наук. співробітник
сектору наукової обробки
документів ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ПО СТАНОВЛЕННЮ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано діяльність, значення та основні результати роботи земств Подільської губернії для становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в кінці ХІХ – початку ХХ століття.

В статье проанализирована деятельность, значение и основные результаты работы земств Подольской губернии в сфере становления и развития сельскохозяйственного опытного дела конца ХІХ – начала ХХ века.

In the article activity, importance and main results of Podilska region zemstva is analyzed for forming and development agricultural research work of the end of ХІХ – at the beginning of ХХ century.

Одними з найважливіших завдань розбудови державності незалежної демократичної України нині є формування громадянського суспільства та створення реальної та дієвої системи місцевого самоврядування. У зв'язку з цим сучасні дослідники все частіше звертаються до досвіду минулого, зокрема до вивчення історії земських установ, що функціонували в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Земства зробили свій внесок до культурного та господарсько-економічного розвитку України. Земська діяльність охоплювала широке коло питань: початкова освіта, медицина, діяльність благодійних закладів, пенітенціарна система, страхування, пошта, ветеринарний нагляд, агрономічна допомога населенню. Саме земство, вирішуючи різні проблеми народного господарства, накопичило певний досвід роботи на місцях, досвід спільної діяльності адміністрації та місцевих кіл.

У наш час не тільки привертають до себе увагу погляди щодо місця та ролі земських установ у державному устрої Російської імперії, але й віддається належне їх впливу на розвиток економіки та культури країни в дорадянський період.

Умовно наявну історіографію стосовно діяльності земств можна поділити на наступні етапи: 1) кінець 60-х рр. XIX ст. – початок 20-х рр. XX ст.; 2) 20–80-ті рр. XX ст.; 3) початок 90-х рр. XX ст. – початок XXI ст. Така періодизація обумовлена різними системами влади, які мали місце в історії України і безпосередньо впливали на об'єктивність тверджень істориків. На відміну від двох попередніх періодів, де розгляд діяльності земств на українських землях відбувався переважно в загальноросійському контексті, у сучасному періоді істориками приділяється значна увага вивченню джерел та публікацій, в яких висвітлюється діяльність органів місцевого самоврядування в Україні.

До джерельної бази щодо даної проблематики належать законодавчі акти вищих органів влади, аналіз яких дав змогу визначити правові та організаційні засади діяльності земських установ Подільської губернії; земське діловодство: протоколи засідань земських зборів, доповіді та звіти земських управ, документи земських кас дрібного кредиту, господарських нарад тощо; економіко-статистичні матеріали. Важливим джерелом для написання статті стали також матеріали земських періодичних видань, що друкувалися на власні кошти губернськими управами в різні роки.

Аналіз історіографічної спадщини, на наш погляд, варто розпочати з дискусії щодо завдань земств та доцільності поширення земського самоврядування на окраїни імперії, у тому числі на Подільську губернію, яка розгорнулася в останній третині XIX – на початку XX ст. У ній окреслилися дві позиції. Першу представляли дослідники ліберального спрямування [1, 2, 3], які у земському самоврядуванні бачили дієвий засіб суспільно-політичної та економічної модернізації Росії за європейськими зразками, наполягали на самостійності земств у вирішенні місцевих господарських та культурно-просвітницьких завдань. Так, наприклад, М.П. Драгоманов виступав за

доцільність використання земств для захисту національних прав українців на основі “державно-земської автономії” та одним із перших порушив питання про хибність зволікання із введенням земств на Правобережжі [4]. Позитивно оцінювали земську діяльність історики-економісти кінця XIX – початку XX ст. [5]. Історію розробки земської реформи 1911 р. на українських землях досліджував Б. Веселовський [6]. Протилежну позицію – консервативно-імперську – представляли монархічно налаштовані історики [8; 9, 10], які наголошували на недоцільності запровадження в країні будь-яких форм самоврядування, пропонували виключити земства з політичного життя, максимально обмежити їх компетенції в господарському управлінні та культурному розвитку регіонів. Виняток серед робіт цієї групи дослідників становить праця Т. Тихонова [11], який вважав земства інструментом, що допомагає державі здійснювати економічні реформи та культурно-правові заходи.

Національний аспект у діяльності земських установ Подільської губернії вивчали українські вчені та громадські діячі початку XX ст. [12]. Так, наприклад, М.С. Грушевський вважав, що земські установи мали сприяти українській автономії, розбудові української держави на місцях [13].

У дорадянській історіографії досить всебічно висвітлені різноманітні напрями господарської діяльності земств в Україні і серед них: медична діяльність, освітня, пожежна, кооперативна, статистична, сільськогосподарська. У цих сферах діяльності земства розробили чітку програму, виділяли кошти, планували свою роботу. Розкрито їх внесок у загальне покращення соціального захисту населення та його економічний добробут.

Перший офіційний комплексний аналіз становлення дослідної справи та діяльності, майже, всіх дослідних закладів до 1914 р. (не тільки вітчизняних, а й закордонних), їх значення для аграрного виробництва був проведений і викладений в монографії завідувача довідково-видавничим бюро при Департаменті землеробства В.В. Морачевського [14]. Крім того, саме за його редакцією було підготовлено для Департаменту цілу серію «Сведений о

деятельности земств по сельскому хозяйству» у 14 випусках. На сторінках цих видань не тільки дається детальна статистична інформація щодо роботи земських органів в галузі сільського господарства по губерніях та в цілому по імперії, але й подається ґрунтовний аналіз різних складових цієї діяльності.

Перші узагальнюючі огляди агрономічної допомоги населенню земствами та внеску їх у розвиток дослідної сільськогосподарської справи належать фахівцям дореволюційної доби, які безпосередньо мали змогу познайомитись з діяльністю цих установ. П.Д. Копилов [15], А.Ф. Фортунатов [16], В.В. Вінер [17] розробляли основні засади розвитку та функціонування земських дослідних установ, надавали рекомендації земським органам щодо організації земської сільськогосподарської дослідної справи.

З кінця 1920-х років в країні активно друкуються підручники та енциклопедичні видання з історії СРСР, в яких об'єктивного відтворення історії земства ми вже не знайдемо. Незважаючи на всю заідеологізованість історичної науки в радянську добу, під час Великої Вітчизняної війни було опубліковано низку фундаментальних праць присвячених соціальним досягненням в діяльності земств [18]. Так, А.П. Погребінський порівнює ситуацію 1914 року із 1941 і прагне привернути увагу громадськості до органів самоврядування, на чий плечі, в першу чергу, було покладено розв'язати місцеві господарські проблеми.

На початку 1950-х років у працях істориків починає простежуватися певний шаблон або стереотип, від якого вони не відходять до кінця 1980-х років. У курсах лекцій друкуються відповідний набір цитат класиків марксизму-ленінізму і власного «почерку», а тим паче думки істориків ми вже не спостерігаємо. В цей період досліджують окремі аспекти історії земства Поділля, але земська діяльність висвітлювалася досить фрагментарно, її здобутки або замовчувалися, або знецінювалися взагалі [19; 20; 21].

За радянських часів до питання діяльності окремих дослідних установ дореволюційної доби повернулись лише у 60-х роках минулого століття. Слід відзначити в цьому зв'язку дисертаційне дослідження Н.І. Пшеничного про

історію розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Росії та Україні, від її зародження й до 1917 р. [22]. Автор, характеризуючи вітчизняні дослідні установи у порівнянні із відповідними установами зарубіжних країн, згадував про позитивну організаційну роль деяких губернських земств. Серед таких він віділяв Полтавське, Херсонське земства України та В'ятське й Самарське земства Росії.

Деякі зрушення у вивченні земської діяльності для потреб країни відбулися у 80-і рр. ХХ ст. До наукового обігу було залучено значний масив раніш не досліджених архівних джерел, порушено низку нових бачень, зокрема в культурно-господарській діяльності земств та освітній праці земської інтелігенції [23, 24]. На початку 90-х рр. ХХ ст. значно зростає інтерес істориків до використання кращого із земського досвіду. Чимала увага приділяється питанням розвитку земського руху в Україні [25]. Низка дослідників звернулася до питань економічної та культурно-освітньої [26, 27] діяльності земств, їх соціальної допомоги населенню [28]. У наукових розвідках С. Різниченка та Л. Дровозюк [29, 30] висвітлено окремі аспекти історії земських установ українського Правобережжя [31]. З'явилися роботи історіографічного характеру [32; 33; 34; 35, 36].

Сучасні українські історики галузі В.А. Вергунов [37], Н.П. Коваленко [38], О.В. Сайко [39], Завальнюк [40], О.Ф. Глоба [41] та М.В. Костюк [42] вивчали історію сільськогосподарської дослідної справи України та окремих регіонів, зокрема Полтавщини, Київщини, Харківщини та Черкащини. У цих роботах приділено значну увагу внеску регіональних земських органів у становленні дослідної агрономії на місцях. Серед сучасних історичних розвідок за часи державності слід виділити монографію В. Колесник [43], яка звертає увагу на творчі взаємини на ниві агрономічної роботи Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості та Подільського губернського земства.

Найвизначнішим системним науковим твором серед сучасних праць у галузі історії сільськогосподарської дослідної справи вважаємо

фундаментальне двотомне видання російської дослідниці О.Ю. Єліної [44]. Авторка детально аналізує агрономічну допомогу населенню земськими органами, внесок окремих земств у становлення дослідних установ. У своїх статтях дослідниця [45] акцентує увагу на співпрацю земств та громадських галузевих організацій у розвитку селекції на теренах Російської імперії.

Але, незважаючи на таку кількість робіт присвячених земській тематиці, на сьогодні не існує комплексного наукового дослідження, яке б глибоко висвітлювало всі сфери господарської діяльності земств в окремо взятій губернії, а також відсутнє комплексне дослідження діяльності земств України в цілому.

Отже, аналіз історіографічної спадщини проблеми дозволяє твердити, що діяльність земства Подільської губернії в галузі агрономічної допомоги населенню та розвитку сільськогосподарської дослідної справи достатнього висвітлення в історичній літературі не знайшли, чим і обумовлений вибір теми дослідження.

Запровадження земських установ становило одну із основних складових реформи Російської імперії другої половини XIX століття. Під тиском ліберального руху серед дворянства й інтелігенції Олександр II затвердив 1.01.1864 «Положение о губернских и уездных учреждениях». Згідно з ним, в губерніях і повітах створювалися виборні земські установи — губернські та повітові земські збори (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі). До компетенції земств входили місцеве господарство, соціальні та освітні справи: завідування майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, заходи для піднесення хліборобства, торгівлі, промисловості, медична опіка і санітарна справа, народна освіта (в обмежених рамках), сирітські приюти, будинки для престарілих, ветеринарна справа, місцевий зв'язок, водопостачання, страхування, протипожежні заходи, визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб. Отже, сферою діяльності земств було вирішення занедбаних питань місцевого господарства.

Через ряд причин земські заклади не були поширені на всю територію імперії. Вплинуло на це як загальна недовіра до громадських сил, так і страх перед національним сепаратизмом на периферії. В результаті за 1865 – 1910 роки земські установи були введені лише в 34 губерніях та в Області Війська Донського, в якому проіснували лише до 1882 р., а на Україні земські установи були створені лише на Півдні й Лівобережжі України. Тут з'явилося 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. У Київській, Подільській та Волинській губерніях переважну більшість поміщиків становили особи польського походження. Багато з них брали участь у національно-визвольному русі і запровадження тут земської реформи було відкладене на пізніший час. Царський уряд намагався всіма засобами максимально скоротити в регіоні питому вагу польських дворян і натомість збільшити чисельність російських. Проте потреби піднесення господарства регіону та тиск опозиційних сил змусили царський уряд запровадити земства й у цьому регіоні.

Земські установи на Правобережній Україні вперше почали діяти з липня 1904 року на основі «Положення про управління земським господарством у губерніях Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Мінській, Могилівській, Ковельській і Подільській» від 2 квітня 1903 року. Це були так звані спрощені земства. Головною відмінністю цих земств, порівняно із запровадженими в інших 34 губерніях Російської імперії, була відсутність самої земської основи – самоврядування. Виборні земські установи замінили чиновницькими, на керівні посади в них не обирались, а призначались царським урядом вірні йому особи. По-друге, за законом 1903 р. не створювались повітові земські установи, а на всю губернію було одне губернське зібрання. Внаслідок цього роль повітових земських зібрань була зведена нанівець. По-третє, для земських гласних, які призначались царським урядом, за законом не вимагалось певної становості. Достатньо було жити не менш як три роки у повіті й володіти оподаткованим на земські повинності нерухомим майном або торгівельно-промисловим закладом. За таких й ряду інших особливостей, відмінних від передбачених законами 1864 та 1890 рр.

положень, на Поділлі існували з 1904 р. по 1911 р. спрощені земства адміністративного типу.

14 березня 1911 р. царський уряд видав новий закон, за яким на Поділлі вводились виборні земські установи на основі положення 1890 р., щоправда з деякими змінами й доповненнями. Головне з них було те, що замість станових курій під час виборів до земств створювались національні – польська та російська (до останньої входили представники всіх національностей, крім поляків) та зменшено майновий ценз. Це сприяло залученню до земської діяльності середньої й дрібної буржуазії, заможного селянства, збільшенню у земських установах представництва від українського населення. В результаті земських виборів 1911 р. на Поділлі постали земства, в складі яких переважали представники міської та сільської буржуазії [31, с. 11].

Хоча земства були загальностановим представництвом, все таки велику перевагу в них мали землевласники-дворяни. Вибори «гласних» (радних) до земських зборів відбувалися за куріяльною становою системою, включаючи маєтковий ценз. Існували курії землевласників-дворян та інших власників, головним чином з міщан (до них стосувався маєтковий ценз: 200 десятин землі або вартість майна понад 15 000 карб., для міщан – 6 000 річного прибутку), що обирали гласних до повітових земств безпосередньо, та селищна курія; сільські громади висилали своїх представників на волосні «сходи», де вибирали виборців на повітовий з'їзд, який у свою чергу обирав гласних повітових земських зборів. Гласних губернських земських зборів обирали повітові земські збори. Закон з 12.6.1890, виданий з ініціативи реакційних кіл на чолі з міністром внутрішніх справ графом Д. Толстим, з метою обмеження автономії земств, змодифікував представництво в ці установи, ще більше обмежуючи права недворянських станів. Селяни вже не вибирали гласних, а тільки кандидатів до повітових земств, з яких губернатор затверджував по одному від волості [46].

Гласні-дворяни мали, як правило, більше половини голосів в повітових земських зборах, селяни – вдвоє менше, а міщани та інші – у три рази менше.

Ще менше потрапляло не дворян до повітових управ та до губернських земських установ. В 1903 р. в складі повітових управ українських земських губерній було: 83% дворян, 9,3% селян, 7,7% різночинців [47].

Повітові та губернські земські збори і обрані ними земські управи обиралися на три роки. На земських зборах, за звичай, раз на рік, головували предводителі дворянства. За законом 1890, обраних голів земських управ затверджували: губернатор – повітові управи, міністр внутрішніх справ – губернські. Кожний крок земських закладів був певною мірою затиснутий в лещата бюрократії: вони не мали дійсного бюджетного права та могли лише складати проекти кошторисів, які мали затверджуватись адміністрацією, яку законодавство поставило у роль опікуна: всі постанови земських установ мали затверджуватись губернаторами або міністром внутрішніх справ, і вони могли їх скасувати. Крім того, права земств в отриманні кредитів, збільшенню земських зборів теж були обмежені. Навіть виборні земські службовці були включені до загально-адміністративної системи.

Не дивлячись на всі обмеження, з якими були введені ці органи влади, земство спромоглося пустити глибоке коріння й розвинути за порівняно короткий термін свого життя багатогранну та плідну діяльність на ниві місцевого управління. Значна частина суспільства бачила в земствах не лише вияв самоуправи і самодіяльності на місцях, але також – шлях до конституційного перетворення Російської імперії. Земські діячі походили переважно з ліберальних кіл інтелігенції і дворянства. Земства часто зверталися з петиціями до царського уряду, домагаючись конституції. В 1904–1905 рр. відбувається ціла низка загальноросійських з'їздів земських діячів, які домагалися скликання репрезентативного законодавчого органу. Ці органи самоврядування відіграли видатну роль у скликанні Державної Думи. З утворенням політичних партій в Росії та на Україні політичне значення земств зменшилося, проте вони до кінця залишилися поважною силою в громадському та державному житті.

Земства провели значну роботу щодо до піднесення сільського господарства; вони створили мережу повітових та губернських агрономів, провели ряд суто агрономічних заходів (постачання с.-г. машин та приладдя, насіння, угноєння) та велику просвітницьку акцію серед сільського населення (виставки, курси, лекції, популярні брошури), заснували ряд сільськогосподарських шкіл, вели науково-дослідну роботу (науково-дослідні станції, дослідження ґрунтів тощо). Крім цього, вони запровадили страхування нерухомості, організували ветеринарну службу, сприяли піднесенню тваринництва (опорні пункти племінної расової худоби), підтримали кооперативний рух та допомогли масовій організації кредитних кооперативних установ з метою надання дрібного кредиту для селян і сільських ремісників тощо. Земства розбудовували шляхи та організовували так звану земську пошту (там, де не було державного поштово-телеграфного зв'язку). Багато зробили земства на ниві народної освіти, головним чином розбудовуючи мережу початкових шкіл, згодом середніх та фахових та опікувались позашкільною освітою (сприяння недільним школам, бібліотеки по селах, фахові курси, лекції тощо). Великі заслуги земських установ були розвитку охорони здоров'я, організували ряд цінних статистичних і економічних досліджень.

Надбання органів місцевого самоврядування російських губерній, губерній Лівобережжя та Півдня України в галузі розвитку та поширенню агрокультурних знань були ефективно впровадженні в Подільській губернії з перших днів введення в дію земства. Так, на початок ХХ століття у поняття земська агрономія включалось: з одного боку, відкриття під патронажем земств сільськогосподарських дослідних закладів (дослідних станцій, полів та ферм) та, з іншого боку, поширення та запровадження запропонованих вченими нововведень у практику селянських господарств. Саме цей напрямок діяльності отримав назву агрономічної допомоги населенню. Кожна губернія мала власну сітку губернських та повітових агрономів. Тобто, головне завдання, яке ставилось перед земською агрономією полягало в тому, аби агрокультурні нововведення були максимально адаптованими до вимог місцевих умов [15].

У цілому по імперії на початок ХХ століття було засновано приблизно біля десятка земських сільськогосподарських дослідних полів та станцій. А вже на 1917 рік їх нараховують більше 100 дослідних закладів [14, 48, 49].

Дільнична агрономія, згідно концепції ідеолога цього проекту О.Ф. Фортунатова, мала стати масовим інститутом, який би зміг наблизити нові наукові знання до селян [16]. Для цього повіти поділялись на агрономічні ділянки та робота дільничного агронома полягала у донесенні знань майже до кожного селянського господарства. Але на практиці все виявилось значно складнішим. У середньому по країні на одного агронома припадало близько 100 сіл, але за рік реально можливо було об'їхати та прочитати лекції лише у кілька десятків. На 1913 рік по імперії діяло 1726 агрономічних ділянок. До 1917 року в Російській імперії нараховувалось більше 5 тисяч земських агрономів, що втричі перевищило штат урядових [44, т. 1, с. 292]. І хоча існували свої, в першу чергу, організаційні недоліки щодо дільничної земської агрономії, але це була єдина реальна можливість для поширення новітніх агрономічних знань.

Подільська губернія на кінець ХІХ століття займала площу майже 3 млн. 850 тис. десятин (36, 921 кв. верст) або 42017,6 кв. км, поділялась на 12 повітів та нараховувало більше 3,8 млн. чол. Але за щільністю населення Поділля займало друге місце у Європейській Росії поступаючись лише Московській губернії. На початок ХХ століття тут нараховувалось 17 міст та 120 містечок. Українці, переважною більшістю селяни, складали більше ніж 80% населення краю. Другою за кількістю національною спільнотою була єврейська. І хоча вона становила 13%, але компактно проживала в основному у містах та містечках губернії. Так, у більшості таких поселень їх нараховувалось більше 50–60% від загальної кількості мешканців міст, а по декуди, як наприклад у Балті, їх кількість сягала 79%. Поляки становили лише 4%, але більша їх частина належала до місцевого дворянства. Росіяни ж були представлені або чиновниками місцевої адміністрації та невеликої кількості землевласників або старообрядців, яких у губернії нараховувалось до 5 тис. чол. [50].

Завдяки чудовому клімату та ґрунту, який за своїм складом уважався найкращим у Європейській Росії, землеробство було основним заняттям населення губернії. Крім того, сама губернія, за своєю хлібною виробничою потужністю займало одне з перших місць у Росії. На кінець XIX століття площа зораної землі губернії становили майже 1,5 млн. десятин у селян та приблизно 100 тис. дес. знаходилось у них в оренді, 1,2 млн. дес. у приватних землевласників. Загалом за період з 1861 по 1896 рр. поміщицьке землеволодіння на Поділлі зменшилось на 12 відсотків. Якщо до реформи 1861 р. селянам Поділля належало майже 960,5 тис дес. землі, то після переходу на викуп ця цифра зросла на 18 відсотків [51, с. 12]. Ці зміни, які відбувались у пореформений період у питанні земельної власності краю і які, з одного боку, загострили соціальні конфлікти в регіоні на ґрунті боротьби за перерозподіл землі, а з іншого, в умовах розширення ринкових відносин в аграрному секторі економіки сприяли інтенсифікації виробничої сфери цієї галузі, що було надзвичайно актуальним, враховуючи високу щільність населення регіону.

Завдяки дії ринкового механізму у названий період яскраво проявляється тенденція до поглиблення диференціації регіонів губернії за рівнем розвитку економіки. На початку XX ст. за цим показником всю територію краю умовно можна поділити на 3 райони: найкраще розвинутий центральний район (Вінницький, Могилівський, Гайсинський, Брацлавський та Балтський повіти), слабо розвинутий західний (Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Ушицький, Летичівський повіти) та перехідний між ними південно-східний район (Літинський, Ямпільський, Ольгопільський повіти) [52, с. 28–29].

З перших кроків своєї діяльності земство Поділля ставило своїм завданням створення кращих господарських умов для місцевого населення, сприяння піднесенню селянського та місцевого господарства: модернізували шляхи, розбудовували телефонні мережі, розгорнуло протипожежну діяльність, стимулювало розвиток кооперації та кустарного виробництва в краї, надавало селянам організаційну, фінансову допомогу у налагодженні

конкурентноспроможного господарства, сприяло технологічному оновленню селянського виробництва.

Специфічною особливістю зародження та функціонування агрономічної допомоги населенню в Подільській губернії що проводилась земськими органами полягала в тому, що на момент появи цих установ вже потужно функціонувало Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (далі ПТСГ) з його мережею «летючих» селянських та постійно функціонуючих дослідних полів. Були вироблені та апробовані на території губернії принципи їх організації, а саме: господарство мав вести місцевий селянин на пільгових орендних умовах, який отримує весь урожай з показового поля і в перший рік не вносить орендної платні; орендатор суворо повинен дотримуватись вказівок агронома; орендатор отримує добрива протягом усього часу існування показового поля безкоштовно, а насіння безкоштовно лише перший рік; розмір показового поля повинен відповідати величині середнього селянського наділу в даній місцевості. ПТСГ починає організацію постійних дослідних полів з 1906 року, а вже з 1908 р. цю ініціативу підхоплює земство. Впроваджувались системи показових полів, сільськогосподарських складів, де надавались позики на купівлю сільськогосподарської техніки, функціонування прокатних станції для сільгосптехніки, заходи щодо покращення посівного матеріалу.

Для попереднього обговорення запланованих заходів Подільська губернія на зразок інших губерній з 1912 року при Подільській Губернській управі заснувала постійно діючий комітет з дослідної справи та агрономічний кабінет при сільськогосподарському відділі земської управи. До складу комітету входили: представник Департаменту Землеробства, урядовий агроном від Подільської губернії, три представники губернських земських зборів, які також входили до складу комітету Київської обласної дослідної станції, голова губернської земської управи, завідувач сільськогосподарським відділом управи та два представника подільського губернського земства, голова ПТСГ та по представнику від відділу рільництва та садівництва цього товариства,

губернський земський агроном та 4 агрономи із складу губернської сільськогосподарської наради та завідувач сіткою дослідних полів ПТСГ, завідувачі всіма районними дослідними полями та станціями в Подільській губернії, директор Плотянської дослідної станції, завідувач мережею дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків, завідувачі районних дослідних полів та станцій в тих частинах сусідніх губерній, які межують із Подільською. З лютого 1914 року в Подільській губернії раз на пів року започатковано проведення губернських нарад з питань дослідної справи. Для першого такого зібрання злободенною проблемою все ще залишалось вироблення загального плану дослідного вивчення сільського господарства Поділля і на порядку денному стояли не тільки питання узагальнення знань, щодо природо-історичного районування регіону, але й узгодження дій, як урядових, земських сил, сільськогосподарських товариств, так і приватних осіб у сільськогосподарській дослідній справі. Вже у 1915 році головною темою нарад стала евакуація дослідних закладів та насінневих господарств губернії, на території якої проходили бойові дії I світової війни. Саме завдяки цим заходам ми маємо детальну характеристику даної території щодо діяльності приватних насінневих господарств. У 1916, 1917 роках продовжують обговорюватись питання дослідження ґрунтів дослідних закладів Подільської губернії, покращення їх фінансування та діяльності, ставились завдання щодо поживлення у проведенні колективних дослідів у селянських господарствах, які були призупинені з початком військових дій. Неодноразово піднімалось питання відсутності у губернії спеціального міко-ентомологічного бюро.

На Поділлі агрономічна допомога населенню фактично почала надаватись лише з 1908 року, коли було призначено земських агрономів та по два агрономічних старости на повіт, в обов'язках яких – ведення показових полів в різних місцевостях, співбесіда з селянами в питаннях практичного землеробства та садівництва. Очолював агрономічну роботу агроном І.А. Лець-Запартович, який проводив подібну роботу в ПТСГ та з 1908 року перейшов на службу у земство. Якщо у 1910 році у Вінницькому повіті нараховувалось 15

показових полів, то у 1912 р. їх додалось ще 15. На кожне поле повітовим земством щорічно виділялось по 380 крб. на закупівлю насіння, мінеральних добрив та сільськогосподарських машин. Показові поля в більшості мали розмір від 3 до 5 десятин. Господарство на ньому велись під керівництвом агронома та старост. Було запроваджено 8-мипільну сівозміну. На перший рік господарю давались елітне насіння, яке згодом він міг поширювати для селян навколишніх сіл. За своєчасністю використання всіх агрозаходів слідкував агрономічний староста. Вже через три роки стало можливим говорити про зміни в урожайності вирощуваних сільськогосподарських культур. Так, урожай вже на перших роках досягав рівня поміщицького, який в 1,5 рази перевищував селянський, а через 3–4 роки збільшувався на 0,5–0,7 рази від поміщицького. Крім того, для показових полів надавались мінеральні добрива та сіялки, які по закінченню робіт на власному полі селянин-господар показового поля міг передати своїм сусідам. Поряд із власниками показових полів на безкоштовне або по пільговим цінам одержання невеликої кількості елітного насіння, як зернових, так і трав, могли розраховувати селяни, що погоджувались робити порівняльні дослідження урожайності власного насіння із зразковим. Так, лише за 1910 рік по Вінницькому повіті таких показових ділянок нараховувалось 267. Пожвавлення селянської зацікавленості щодо запровадження агрокультурних прийомів, і, як наслідок, поширенню агрономічної допомоги сприяв ще й фактор, викупу селянами поміщицької землі у одноосібне відрубне чи хутірське володіння. На допомогу агроному були залучені вчителі сільського господарства при двокласних міністерських народних училищах. Крім своїх прямих обов'язків в зимовий період викладати теорію сільського господарства для старших класів училища та для дорослого населення вечорами та у свята, у робочий час вони вели показові поля на шкільних ділянках та слідкували за подібними роботами, що велись у сусідніх селах. До обов'язків вчителів також входило завідування сільськогосподарськими складами при цих училищах звідки відпускалися залізні плуги та інші сільськогосподарські знаряддя.

Але попри всі здобутки, витрати земства на агрономічну допомогу у 1908–1911 роках виділялось лише від 2 до 4 % від загального земського бюджету по губернії [53, с. 40]. Значну динаміку в покращенні діяльності земств можна простежити після запровадження виборності органів місцевого самоврядування, яке відбулось в 1911 році. Так, у всіх 12 повітах були введені посади дільничних агрономів, заробітна платня яких складала 1900 крб. та губернського – 3400 крб. на рік. Крім того, земство утримувало секретаря-інструктора Кузьминецького сільськогосподарського гуртка (600 крб.), інструктора бджільництва (1 тис. крб.), оплачувало відрядження та «квартирні» витрати спеціалісту по виноградарству та виноробству, інструктору по садівництву (по 800 крб.) та інструктору по тваринництву (500 крб.) Вже на 1911 рік на підтримання агрономічної організації земство виділяло майже 40 тис. крб. [49, с. 1340]. Динаміку змін щодо збільшення фінансування на сільськогосподарські та економічні потреби можна простежити на прикладі даних по 6 новим західним земським губерніям Російської імперії. Так, у 1910 році сума складала 502,7 тис. крб., то в 1911 р. – 747 тис. крб., а вже у 1912 році – 1.963 тис. крб., 1913 рік – 2.535 тис. крб. [54, с. 3]. Фактично, Подільська губернія збільшила на 50% свої асигнування на агрономічні заходи та у трійці південно-західних губерній займала друге місце, значно поступаючись Київській (1913 рік: Київська губ. – 1 008 тис крб., Подільська – 528 тис. крб., Волинська – 391 тис.) [54, с. 10]. Витрати подільського земства на сільськогосподарські заходи складала майже 60% від загальних річних бюджетів. Перша світова війна змусила царський уряд стати на позиції тіснішої співпраці з земствами. Розширювалися компетенції земств у господарській галузі. Крім того змінилась і тематика засідань сільськогосподарського відділу при Подільській земській управі. Головна увага в цей час приділялась збереженню тих полів, які не постраждали від військових дій та евакуація мертвого реманенту дослідних закладів та насінневих й селекційних господарств губернії.

Велику увагу земство приділяло покращенню культурних прийомів та випробуваних сортів сільськогосподарських рослин серед селян. Починаючи з 1906 року, за ініціативою ПТСТГ, Подільським губернським земством було прийнято рішення про щорічне асигнування тимчасових, або т.зв. «летючих» показових полів у селянських господарствах. На показових ділянках діяли наступні прийоми: раціональний обробіток ґрунту, сівба елітним насінням, внесення мінеральних добрив. При організації даного виду дослідів застосовувались лише ті агрокультурні прийоми та сорти рослин, врожайність яких була визначена на показових полях та які не вимагали миттєвого «ламання» селянського господарства, видавались безкоштовно мінеральні добрива та кондинаційне насіння, насіння люцерни для переконання у вигоді травосіяння. Крім того, важливою умовою в організації «летючих» полів був часовий фактор. Для охоплення якомога більшої території дослідями обмежували кількість дослідів у кожному селі двома на рік, а наступного року переходили на інші села. На кожен зразкову ділянку виділялось по 6 крб. Результати впровадження такого методу поширення агрокультурних знань були настільки вражаючим, що вже, починаючи з 1907 року, Подільське губернське земство збільшило фінансування даної програми з 1 до 3 тис. крб. [55, с. 137]. У 1907 р. по губернії нараховувалось 225 дослідних ділянок, у 1908 – 380, у 1909 досягло 383 [43, с. 36]. Вплив тимчасових показових ділянок позначився на покращенні техніки обробітку та удобрення ґрунту, у поширенні травосіяння, у збільшенні попиту на машини та знаряддя сільськогосподарського призначення, покращення посівного матеріалу. Було зафіксовано значні підвищення зацікавленості до ведення інтенсивного господарювання на прикладі того, який відсоток селянських господарств переходив на оптимальну багатопільну сівозміну.

Агрономічна діяльність Подільського земства була сильно пов'язана із діяльністю сільськогосподарських товариств. Правда, зв'язок цей частіше за все обмежувався не стійким субсидіюванням того чи іншого товариства з боку земства, але з кожним роком їх взаємовідносини приймали більшою мірою

характер організованого планомірного співробітництва. В деяких випадках земство передавало під опіку сільськогосподарського товариства ту чи іншу галузь сільськогосподарської дослідної справи. Так, наприклад склалося із ПТСГ. У 1908 році Подільська губерньська земська управа виділила 2000 крб. на заснування сільськогосподарської хімічної лабораторії [48, с. 132]. До функцій лабораторії, входило проведення дослідження ґрунтів та насіння для потреб Подільського земства. Найсистематичніше велось дослідження складу ґрунтів Подільської губернії. Наприклад, велись аналізи марганцевої руди з Гайсинського повіту, охри із с. Слобідки-Носковецької, м. Тиврова Вінницького повіту, с. Жабокрича Брацлавського повіту, кам'яного вугілля із с. Кудіївці Вінницького повіту, тальку з Кам'янецького повіту, графіту, вкрапленого у вапняк, знайденого у Гайсинському повіті, торфу тощо [44, с. 40]. Вже на 1913 рік в зв'язку із збільшенням обсягу робіт фінансування доведено до 4 тис. крб. [56, с. 1120–1123]. Земство фінансувало також і такий напрямок діяльності товариства як організація систематичних курсів-читань по сільському господарству для економів та прикажчиків. На це щорічно виділялось по 300 крб. Фінансової підтримки одержав і такий вид діяльності як опис маєтків губернії. Але особливої субсидії одержувало відділення скотарства та рільництва в розмірі по 8 тис. крб. Так, «союз скотозаводчиків» організовував контрольні гуртки, облаштовував дослідні луки та запрошував спеціалістів по тваринництву. З огляду на професійну діяльність ПТСГ Подільське земство вже у 1913 році виділило окрему субсидію зазначеному товариству на влаштування трьох районних дослідних полів (Сатанів, Ольгопіль та Вінниця) в розмірі 8 тис. крб., з яких 3,5 тис. виділялось на одноразові та 4,5 тис. на поточні витрати по мережі дослідних полів.

Крім того, головним спільним проектом земства й товариства була Гуменська практична нижча школа садівництва та сільського господарства. В різні роки земство виділяло від 2 до 4 тис. крб. на рік. Окремо виділялись кошти на додаткову платню директору школи та на утриманню 12 стипендій учням.

У 1913 році було вироблено правила фінансування місцевих дрібних сільськогосподарських товариств та гуртків. Так, згідно постанови № 309 від 20 січня 1913 року Подільська земська управа визнала за собою право асигнування всіх сільськогосподарських товариств щорічно у розмірі 300 крб., починаючи з року виникнення товариства, а субсидія яка перевищувала зазначену суму могла бути отримана за особливим клопотанням. Якщо у 1911 році місцевих галузевих товариств нараховувалось 13 [57], то вже у 1912 році – 23 таких об'єднання [58]. А у 1915 році подібних організацій існувало вже 96 [59]. Наприклад, за такою схемою отримав фінансування Кам'янець-Подільський відділ Імператорського Всеросійського Товариства плідництва на створення консультаційно-довідкового та комісійно-посередницького бюро, прокатного пункту оприскувачів, організовано короткотермінові курси по садівництву та виставку плідництва в повіті [56, с. 1081].

Фінансово підтримувались не лише об'єднання, територія діяльності яких охоплювала межі Подільської губернії. Так, фінансувалось Південноросійське товариство пасічників ім. А.Ф. Андріяшева, яке отримувало субсидію на розширення діяльності школи пасічників 1-го розряду. Адже, наприклад, із 268 випускників школи 22 були подолянами. Поряд із Департаментом Землеробства, Київським земством, Подільська земська управа виділяла щорічно суму у розмірі 300 крб. Щорічно фінансувалось Київське Агрономічне товариство, яке займалось перш за все науковою розробкою різного роду академічних питань щодо дослідження сільськогосподарських підприємств Південно-західного краю. Так, за кошти Подільського земства було проведено обстеження картопляних виробничих господарств, селянських плантацій цукрового буряку Подільської губернії. Подібну субсидію щорічно одержувало Подільське товариство природознавців. Воно досліджувало природо-історичний аспект розвитку Поділля [56, с. 1151, 1153].

Подільське Товариство Пасічників теж у своїй діяльності частково спиралось на кошти земства. Завдяки підтримки місцевих органів самоврядування товариству було надано субсидію на утримання інструктора

по бджільництву та секретаря. Крім добре поставленої посередницької діяльності щодо збуту продуктів бджільництва (річний прибуток цього напрямку складав більше ніж 10 тис. крб.), товариство утримувало показову пасіку, щорічно організувало практичні та теоретичні курси, безкоштовно поширювало новітнє приладдя для пасічників та літературу щодо раціонального ведення бджільництва [56, с. 1154–1155]. Навіть фінансування фахових видань інших губерній теж знайшло своє місце у системі фінансування Подільської земської управи. Так, «Агрономічний журнал» Харківського товариства сільського господарства отримував щорічну допомогу у розмірі 300 крб. [56, с. 1156–1157].

Заходи, щодо поширення сільськогосподарських знань були одними з найдавніших форм агрономічної діяльності земських установ. Перше земське сільськогосподарське училище було відкрито ще у 1874 році Херсонським земством. А на Поділлі земство сприяло поширенню сільськогосподарських знань шляхом відкриття та фінансування агрономічних відділень при народних училищах. Таких відділів на 1911 рік нараховувалось 15. Крім підтримки згадуваної вище Гуменської школи було призначено допомогу й приватній Березівській школі садових робітників В.Ф. Долинського при с. Березівка Балтського повіту, яка складала 2 тис. крб. [49, с. 1341].

Окремим напрямком діяльності були заходи щодо покращення галузі тваринництва: велась організована закупівля породистого поголів'я, яке на пільгових умовах надавалось в оренду, створювались злучні пункти та розповсюдження кормових трав. Проводилась робота позашкільного поширення сільськогосподарських знань (бесіди, лекції на сільськогосподарських курсах, організація екскурсій на зразкові господарства, поширення популярних брошур по різних галузях сільського господарства).

З метою розвитку бджільництва губернське земство виділило в Проскурівському повіті посаду інструктора по бджільництву, утримувало склад пасічницьких приладь. З метою з'ясування стану розвитку даної галузі проводилось анкетування всіх пасічників губернії. Протягом 1911–1913 років

було відкрито мережу показових пасік, кількість яких доходила до 15, та розміщувались в усіх повітах губернії. Надавались позики селянам-пасічникам на закупівлю рамкових вуликів.

Крім того проводилась робота і в напрямку садівництва. Так, з 1910 року була введена посада інструктора по садівництву, яку займав протягом багатьох років А.К. Станкевич. Він організовував так звані загони садових робітників, які проводили роз'яснювальну роботу серед сільського населення щодо правильної посадки та догляду за фруктовими деревами, боротьби із шкідниками. До обов'язків інструктора входило ведення діловодства та консультування Губернської управи з питань садівництва, сприяння повітовим земствам та проведення заходів по садівництву губернського земства. В зв'язку з багатофункціональністю цієї посади вже у 1914 році було введено додаткову посаду спеціаліста по садівництву із заробітною платнею в обсязі 4 тис. крб.. на рік [56, с. 1158–1159]. У Вінницькому повіті було закладено 20 показових садів, а також розплідники при деяких народних школах, де роботи проводили вчителі з основ сільського господарства. У Летичівському повіті на 1912 рік вже було 3 показових шкільних сади, у Ямпільському – 2, у Могилівському – 4 сади, а у Летичівському повіті – 17. Їх фінансування в різні роки коливалось, але для закладання саду виділялись значні кошти. Так, на облаштування одного шкільного саду губернське земство виділяло більш ніж 500 крб. [49, с. 1343]. На 1913 рік земством було відкрито кілька кабінетів по садівництву та переробці плодів та овочів, введено посаду спеціаліста по технічній переробці даних продуктів. Активну діяльність в цьому напрямку проводило Могилівське та Балтське повітові земства. Останнє навіть заснувало пункти показової плодосушарні, з метою демонстрації раціональної переробки продуктів садівництва.

Певні заходи проводились і в галузі виноградарства. На території Подільської губернії було закладено 2 дослідних виноградники: в Прибужжі (с. Ольшанка Балтського повіту) на піщаному ґрунті та у Придністров'ї (біля Могилева) на вапняному ґрунті. Останній став зразком щодо використання

крутих вапняних схилів Дністра та його притоків під розведення філоксеростійких виноградників. У Могилівському повіті також було закладено розплідник маткових американських та європейських виноградних лоз площею 6 десятин. На території розплідника розташовувалась майстерня для щеплення та теплиці для стратифікації щеплень. Загальна сума фінансування складала 5 тис. крб., з якої половину фінансувало земство, іншу – Департамент Землеробства. Також було засновано показові виноградні ділянки. Лише у Могилівському повіті їх нараховувалось 29. Проводились показові лікування виноградників (Могилівський повіт – 32 пункти), продаж по пільговим цінам пульверизаторів та мідного купоросу. На кошти земства та Департаменту Землеробства проводились щорічні курси в м. Рашкові Ольгопільського повіту, куди з'їжджали слухачі з 7-ми прилеглих повітів. Так у 1912 році курси прослухало 50 селян. З огляду на таку популярність цих заходів та, маючи значний досвід в цій галузі, завідувач курсів, головних спеціаліст по виноградарству та виноробству Подільського земства С.Г. Моргенштерн запропонував з 1913 року проводити курси у двох пунктах Придністров'я. Протягом багатьох років саме цей спеціаліст очолював дослідну роботу щодо виноградної лози у Плотянській сільськогосподарській дослідній станції князя П.П. Трубецького. С. Моргенштерн започаткував, фінансоване земством, обстеження виноградників подільських господарів. Було зібрано детальну інформацію щодо числа господарів, площ виноградників, наявності філоксерних заражень та насаджень філоксерно-стійких лоз [56, с. 1142–1145]. Крім того, проводилась торгівля на пільгових умовах виноградних щеп (господарі платили пів ціни, а іншу половину покривали спеціальні асигнування земства) [60, с. 33–34].

Земські заходи щодо організації сільськогосподарських дослідних установ отримали особливе пожвавлення у всій Російській імперії вже з 1912 року. Це пояснюється тим, що вітчизняна дослідна справа починає розвиватись за масштабним планом, розробленим у попередній період. На місце випадково виникаючих невеликих та недостатньо забезпечених засобами дослідних

закладів, з районом дії не більше одного чи декількох повітів, часто з невизначеним районом дії мала бути створена велика та планомірна мережа місцевих дослідних установ. Вона мала складатись з великих, добре обладнаних обласних сільськогосподарських дослідних станцій, які мали обслуговувати великі фізико-географічні райони, площею у кілька губерній. Другий рівень складали не менш значимі, але досить добре обладнані районні дослідні станції та районні дослідні поля, які обслуговували б кілька повітів. І також третій рівень – щільна мережа невеликих дослідних полів, дослідних ділянок та колективних дослідів. Тому головним заходом в організації сільськогосподарської дослідної справи Подільської губернії став перехід на облаштування обласної сільськогосподарської дослідної станції. Згідно проведених нарад у 1912 році було досягнуто домовленостей про організацію Київської обласної дослідної станції із 8 відділами. Подільське губернське земство приймало активну участь в організації цієї установи та взяло на себе зобов'язання по влаштуванню на території Подільської губернії відділу садівництва та городництва. Крім того, Київська станція мала бути організована на кошти Департаменту Землеробства (75 %) та Київського та Подільського земств – 25 % коштів [40, с. 75]. Так, сума внеску від Подільської губернії становила майже 201 165. крб. на одноразові витрати по облаштуванню станції та 126 878 крб. на щорічні витрати [61]. За рішенням № 265 від 31 жовтня 1913 року Губернська управа почала роботу в цьому напрямку: створено спеціальну комісію щодо аналізу території та вироблено основний критерій підбору ділянки. Було проведено ряд засідань комісії за участю головного спеціаліста з дослідної справи Департаменту Землеробства В.В. Вінера. Саме він наголошував на необхідності пришвидшення організації як районних земських дослідних полів, так і філіалу Київської обласної дослідної станції. Причиною такого пошквдження в справі організації дослідної справи було закінчення строків використання кредитів, якими володів на той час Департамент Землеробства. Тому вибір ділянок для закладання намічених об'єктів був на той час нагальною потребою [56, с. 1023–1029]. В якості головного фактору, який

би обумовлював місцезнаходження земської районної станції, було прийнято ступінь обслуговування існуючими дослідними закладами окремих районів Подільської губернії. Так, західний район обслуговувався районним дослідним полем ПТСТГ біля Сатанова. В центральному районі діяло дослідне поле біля м. Вінниці. Північна та південна території охоплені діяльністю дослідного поля в Ольгополі та Плотянської дослідної станції. Тому, з огляду на ці обставини, комісією було обрано ділянку в Мальчевському маєтку А.Н. Львової неподалік станції Митки та м. Бар. На цій території відкривалась районна земська дослідна станція. А на території Токарівській економії Чорнятинського маєтку князя А.Н. Львова засновувався філіальний відділ Київської обласної дослідної станції, де були найсприятливіші ґрунти для плодкових дерев. Було винесено рішення про фінансування даної установи в розмірі 43 тис. крб. Крім того, Подільським земством було порушено клопотання перед Департаментом Землеробства про надання Подільській Земській Управі субсидії для районної дослідної станції у розмірі 32 тис. крб. [56, с. 1011–1015].

Мальчевецька районна сільськогосподарська станція, яка фактично розпочала свою роботу з 1914 року у край несприятливих обставинах. Відносна близькість до театру військових дій, труднощі у фінансуванні, що позначилось на відсутності власного приміщення для дослідів, затримка спеціального обладнання – все це вплинуло на розгортання роботи. І хоча 1916 рік відзначився значними позитивними змінами: було виділено спеціальні кошти на облаштування лабораторії та фінансування заробітної платні персоналу станції, обрано директора [62; 63]; але через значне пошкодження території (наявність окопів), установу було закрито та заплановано перенести в інше місце [64, 65].

Ще з 1911 року починає діяти Гунчанське районне земське дослідне поле, яке розміщувалось на піщаних ґрунтах. За фінансового сприяння земства протягом кількох років агрономом Г. Ліщинським було збільшено площу поля до 14 десятин та закладено три серії дослідів. Крім того, територія поля мала дуже специфічний склад ґрунтів, не характерних для Подільської губернії, тому

головною метою у функціонуванні цього об'єкту було надання агрономічної допомоги одноосібним господарям бувшого Гунчанського маєтку. Проведені дослідження дали змогу виробити рекомендації щодо ведення землеробства на цій території, а саме: внесення мінеральних добрив на даному типі ґрунтів не дають позитивних результатів; зелене добриво з люпину хоч і збільшує врожаї жита та картоплі, але практично не окупиться. Крім того, найбільш прибутковою сівозміною визнано для гунчанських новоселів двопільну: картопля та жито [66].

Крім науково-дослідних станцій у розпорядженні земства були ще й невеликі заклади по вивченню місцевих природних умов та випробуванню насіння та добрив – повітові агрономічні та ґрунтові лабораторії, контрольно-насінневі станції. За рахунок земства було відкрито дві таких установи у Балтському та Ямпільському повітах [54, с. 45]. Для потреб сільського господарства земства продовжували відкривати та утримувати метеорологічні станції. На Поділлі існувало таких лише 2: у Вінниці та Гайсині.

Крім того, починає виходити перше земське періодичне видання економічного характеру, на сторінках якого висвітлювались і агрономічні новини. Перші випуски цього видання виходили під назвою «Кооперативний листок», але з огляду на потребу розширити програму та коло питань, яких торкались на його сторінках земською управою було вирішено змінити назву на «Економічний листок». Вже починаючи з 1913 року земство значно підвищує асигнування на цей журнал (з 1 тис. до 3 тис. крб.) і вирішує збільшити його об'єм, тематику та знову змінити назву на «Економічне життя Подолії». Журнал ставив собі за мету всебічне висвітлення економічних питань Поділля, вивчення та розробки тих заходів, які могли б сприяти розвитку виробничих сил Подільської губернії. На сторінках видання не тільки висвітлювались ті чи інші заходи діяльності Подільського земства, але й жваво обговорювались різні думки спеціалістів та читачів. Після «реформування» журналу редакція видання отримувала 4 тис крб. від земського бюджету та 1 тис. крб. від Департаменту Землеробства [56, с. 1030–1032].

Підсумовуючи, слід зауважити, що незважаючи на запровадження на території Подільської губернії земських органів самоврядування у 1904 р. і лише, фактично, у 1911 році Подільське губернське та повітові земства спромоглися в короткі терміни налагодити роботу щодо агрономічної допомоги населенню, організації та ефективної діяльності сільськогосподарських дослідних установ.

Таким чином, аналіз науково-дослідної, організаційної роботи, яка проводилась Подільськими губернським та повітовими земствами показав, що незважаючи на ряд чинників, ці органи місцевого самоврядування спромоглися організувати та проводити системні результативні досліді впродовж усього свого існування, зробили значний внесок у розбудову народного господарства та культури краю. Упродовж лише одного десятиріччя своєї роботи на ниві агрономії Подільське земство організувало мережу дослідних та «тимчасових» полів, районних сільськогосподарських дослідних станцій, показових садів, пасік, виноградників та ферм, налагодило співпрацю із усіма галузевими громадськими об'єднаннями Подільської губернії, а також усього Південно-Західного краю, і цим було закладено фундамент організації сучасної дослідної справи на Поділлі. А результати дослідів, проведених за кошти земства стали вагомим внеском у подальший розвиток тогочасної агрономічної думки, в першу чергу, в питаннях практичного запровадження новітніх досягнень. І хоча серед земців було мало українських політичних діячів, все ж для земських установ Поділля були близькі локальні господарські і культурні інтереси краю; вони їх всіляко підтримували на противагу до російського централізму. Незважаючи на те, що в земстві переважали дворяни, основні заходи все ж були направлені на піднесення добробуту населення.

Список використаної літератури

1. *Васильчиков А. И.* О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / Князь А. Васильчиков. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1870. – Т. 1. – XLIV, 368 с.
2. *Чичерин Б.* О народном представительстве / Б. Чичерин; под ред. А. С. Белкина, проф. П. Г. Виноградова. – М. : Тип. Тов-ва Сытина, 1899. – XXIV, 810 с. – (Б-ка для самообразования).

3. *Волынский М. Н.* Всесословная волость как судебно-административная и земская единица / М. Н. Волынский. – СПб. : Коммерч. скоропечатня Е. Тиле, 1901. – 35 с.

4. *Драгоманов М. П.* Либерализм и земство в России // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова : в 2 т. / М. П. Драгоманов. – Париж : Sjs. Nouvelle de librairie et d'ed., 1906. – Т. 2 : Опыт украинской политико-социальной прогаммы. – 376 с.

5. *Короленко С. А.* Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении / С. А. Короленко. – СПб. : Типо-литогр. И. В. Цветкова, 1895. – 124 с.

6. *Веселовский Б.* История земства за сорок лет : в 4 т. / Б. Веселовский. – СПб. : Тип. О. Н. Попова, 1911. – Т. 3. – 1124 с.

7. *Ярошевич А. И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А. И. Ярошевич. – К. : Тип. А. М. Пономарева, 1913. – Вып. 6. – 21 с.

8. *Головин К.* Наше местное правление и местное представительство / К. Головин. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. – 158 с.

9. *Витте С. Ю.* Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов статс-секретаря С. Ю. Витте (1899 г.) / с 2-мя предисл. П. Струве. – 2-е изд. – Штутгарт : Освобождение, 1903. – LXXII, 224 с.

10. *Яворовский Н.* История гражданской и церковной жизни Подолии / Н. Яворовский ; Подол. союз рус. националистов. – Каменец-Подольск : Тип. Св.-Троиц. братства, 1912. – 88 с.

11. *Тихонов Т. И.* Земство в России и на окраинах / Т. И. Тихонов. – СПб. : Типо-литогр. Я. Баянского, 1907. – 150 с.

12. *Русов А.* Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А. Русов. – К. : «Кружок студентов киевлян» Киевс. коммерч. ин-та, 1914. – 115 с.

13. *Грушевський М. С.* Якої ми хочемо автономії й федерації // Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 158 с.

14. *Агрономическая помощь въ России* : научное издание / ред. В. В. Морачевский. – Петроградъ : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. – 607 с. : карты, табл.

15. *Что такое земская агрономия* : очерк земских экономических мероприятий / сост. П. Д. Копылов. – СПб. : М. Я. Герц, [1908]. – 195 с.

16. *Фортуатов А. Ф.* Земство и агрономия // Русская мысль. – 1893. – № 1. – С. 210–227.

17. *Винер В. В.* Сельскохозяйственное опытное дело : (краткий ист. очерк и обзор программы русских с.-х. опытных учреждений, 1840–1910 гг.) : лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. Академии / В. В. Винер. – М. : Новая деревня, 1922. – 112 с.

18. *Погребинский А. П.* К истории союзов и городов в годы империалистической войны / А. П. Погребинский // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 12. – 340 с.

19. *Лекарев Л. Г.* Основные этапы развития здравоохранения в Подольской губернии – Винницкой области : автореф. дис. ... д-ра мед. наук. – Винница : Винниц. обл. тип., 1949. – 23 с.
20. *Гозулов А. И.* История отечественной статистики : (краткие очерки) / Гозулов А. И. – М. : Госстатиздат, 1957. – 180 с.
21. *Гармиза В. В.* Подготовка земской реформы 1864 года / В. В. Гармиза. – М. : Изд-во Моск. у-та, 1957. – 264 с.
22. *Пшеничный Н. И.* Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции : автореф. дис. ... д-ра с.-х. наук / Пшеничный Н. И. – К., 1964. – 59 с.
23. *Борисенко В. Й.* Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60-х гг. XIX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Борисенко В. Й. ; Киевский ордена Ленина гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1976 – 45 с.
24. *Сесак И. В.* Земские учреждения на Правобережной Украине (1904–1917) : дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Сесак И. В. – Львов, 1987. – 16 с.
25. *Катренко А. М.* Демократичний рух в Україні 70–80-х рр. XIX ст. : навч. посіб. для студ. іст. ф-тів / Катренко А. М., Мойсієнко В. М. ; Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка ; Черкаський держ. пед. ун-т. – Черкаси, 1994. – 60 с.
26. *Гуз А. М.* Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914) : автореф. дис. ... канд. ... іст. наук / Гуз А. М. – К., 1997. – 23 с.
27. *Мармазова О. І.* Просвітницька діяльність земств в Україні (1864–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Мармазова О. І. – Донецьк, 1988. – 24 с.
28. *Рогоза О. М.* Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рогоза О. М. – Х., 2002. – 22 с.
29. *Різниченко С.* Земства Правобережної України: структура та основні напрямки діяльності / Різниченко С. // Українське архівознавство : історія, сучасний стан та перспективи : наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.) : у 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 125–134.
30. *Дровозюк Л. М.* Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Дровозюк Л. М. – К, 1998. – 16 с.
31. *Верховцева І. Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 18 с.
32. *Бакуменко О. О.* Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.) / О. О. Бакуменко. – Х. : Колорит, 2006. – 171 с.
33. *Миколаєнко І. М.* Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Миколаєнко І. М. – К., 2003. – 20 с.

34. *Купченко В. В.* Історіографія історії земства / Купченко В. В. // Проблеми дослідження в галузі мистецтва та освіти : зб. наук. пр. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 22–30.
35. *Рябцев В. П.* Земства в Україні (середина ХІХ – початок ХХ ст.) : історіографія проблеми / Рябцев В. П., Обметко О.М. // Вісн. Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 41. – С. 63–65.
36. *Шаравара Т. О.* Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917 рр.) : історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Шаравара Т. О. – К., 2005. – 14 с.
37. *Вергунов В. А.* Передумови зародження та становлення дослідної справи в Росії та Україні / Вергунов В. А. // Наукові сільськогосподарські бібліотеки у ХХІ столітті : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 26–27 берез. 2002 р.) / Мінагрополітики України, УААН, ЦНСГБ. – К., 2002. – С. 14–16.
38. *Коваленко Н. П.* Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 року) : автореф. дис. ... канд. с.-г. наук / Коваленко Н. П. – Чабани, 1997. – 16 с.
39. *Сайко О. В.* Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Сайко О. В. – К., 2000. – 22 с.
40. *Завальнюк О. О.* Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.07 / Завальнюк О. О. – К., 2003. – 19 с.
41. *Глоба О. Ф.* Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва : становлення та діяльність (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Глоба О. Ф. – К., 2004. – 23 с.
42. *Костюк М. В.* Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Костюк М. В. – Переяслав-Хм., 2007. – 19 с.
43. *Колесник В.* Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918) : історичний нарис / В. Колесник. – Вінниця : Розвиток, 2007. – 160 с., іл.
44. *Елина О. Ю.* От царских садов до советских полей : история с.-х. опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в. : в 2 т. / О. Ю. Елина ; Рос. акад. наук ; Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. – М., 2008. – Т. 1. – 480 с.; Т. 2. – 488 с.
45. *Елина О. Ю.* От развлечения аристократов до декретов большевиков : веги российской селекции. Конец ХІХ века – 1920-е гг. / О. Ю. Елина // Нестор / СПб. ин-т истории РАН. – № 9, вып. 3 : На переломе. Отечественная наука в конце ХІХ–ХХ века : источники, исследования, историография. – Спб. : Нестор-История, 2005. – С. 139–155.
46. *Лещенко М. Н.* Земські установи на Правобережній Україні (1904–1917 рр.) / Лещенко М. Н., Сесак І. В. // Український іст. журн. – 1986. – № 5. – С. 104–112.

47. *Маркусь В.* Земства. Земські установи: (органи місцевого самоврядування в Російській імперії (1865–1917) / Маркусь В. // Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 790–799.

48. *Список* сельскохозяйственных обществ и контрольных учреждений к 1 января 1915 г. / М-во земледелия. – Петроград, 1915. – 250 с.

49. *Справочные* сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 г.) Вып 13, ч. 3. / Г.У.З. и З., Департамент земледелия; под ред. В. В. Морачевского. – Петроград, 1914. – 1344 с.

50. *Подольская* губерния // Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства: адрес-календарь Рос. Империи. – Б. м., : Изд. Суворина, 1899. – Т. 2. – С. 743–747.

51. *Михайлик А. О.* Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861–1914 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Михайлик А. О. – Чернівці, 2006. – 22 с.

52. *Городецкий С.* Сільське господарство Поділля Ч. 1. Перед світовою війною / проф. Сергій Городецький; Вінницька філія Всенарод. б-ки України при Всеукр. АН, Кабінет виучування Поділля. – Вінниця, 1929. – 210 с., з 61 табл. та 10 діагр.

53. *Гейден Д.* Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905–1910 гг. Гейден Д. – К.: Тип С. В. Кульженко, 1910. – Б.м., б.г. – 44 с.

54. *Сведения* о деятельности земств по сельскому хозяйству в 1913 году: научное издание / М-во земледелия; ред. В. В. Морачевский. – Петроград: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1916. – Вып. 14. – 213 с.

55. *Сборник* сведений о сельскохозяйственных учреждениях России: по данным анкеты 1910 г. / ГУЗиЗ; департамент Земледелия. – СПб.: Типо-литогр. М. П. Фроловой, 1911. – 394 с.

56. *Доклады* Подольской Губернской Земской Управы Третьему чрезвычайному Подольскому Губернскому Земскому Собранию: Сессии с 16 мая 1914 г. Ч. 1 / Подольское Губернское Земство. – Камянец-Подольск: Тип. Под. Губ. Правления, 1914. – 1441 с.

57. *Справочные* сведения о сельскохозяйственных обществах: адрес-календарные сведения к весне 1911 г. / под ред. В. В. Морачевского. – СПб., 1911. – Год 1, ч. I. – 434 с.

58. *Список* сельскохозяйственных и других обществ и товариществ, действующих в Подольской губернии // Экономический листок. – 1912. – № 19. – С. 63–65.

59. *Список* сельскохозяйственных и других обществ и товариществ, действующих в Подольской губернии на 1 января 1915 г. // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 1. – С. 38–41.

60. *Могилев-Подольское* уездное Земство: отчет по оказанию агрономической помощи населению Могилевского уезда в 1913 г. – Могилев-Подольский, 1914. – 108 с.

61. *К оборудованию* Киевской обласной сельскохозяйственной опытной станции: хроника // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 2. – С. 77.

62. *Мороз Ф.* Из деятельности Мальчевецкой районной сельскохозяйственной опытной станции Подольского Губернского Земства в 1915 году / Мороз Ф. // Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 16-20. – С. 56–62.

63. *Журнал* заседания Губернского Комитета по опытному делу (бывшего 17 февраля 1916 г. в г. Виннице) // Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 6-7. – С. 39–47.

64. *Постановления* Губернского Комитета по опытному делу 25 – 26 января 1917 года // Экономическая жизнь Подолии. – 1917. – № 2. – С. 25–29.

65. *Мальчевецкая* районная сельскохозяйственная опытная станция Подольского Губернского Земства. – Держ. архів Вінницької обл. – Ф. Д-380. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1–108.

66. *Лецинский Г.* Гунчанское опытное поле Гайсинського Земства / Лецинский Г. // Экономическая жизнь Подолки. – 1914. – № 3. – С. 16–22.